

ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ І ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

УДК 159.955: [165+111.6]

*М.С. Гальченко,
кандидат філософських наук,
директор Інституту обдарованої
дитини НАПН України*

ПРОДУКТИВНА ЕНЕРГІЯ МИСЛЕННЯ В ТВОРЕННІ ПІЗНАННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

Світ сучасного соціально-культурного життя, попри зміну ціннісних векторів, актуалізує феномен мислення як спосіб активізації науки, філософії, освіти, усебічної діяльності людини. Воно має реагувати на людську свідомість і бути орієнтованим на життя. Важливою характеристикою мислення є отримання людиною одних знань на ґрунті інших і систематизація уявлень про реальність; друга властивість – це водночас спосіб пізнання реальності, який забезпечує становлення та функціонування культури, і необхідна умова реалізації особистості. Мислення є тим доповненням до знань, яке створює іншу реальність, рукотворний світ, охоплюючи ідеї, цінності, науку і техніку. Реформа мислення становить ключову антропологічну й ціннісну проблему. Нині формування нової культури мислення має вирішальне значення для розуміння сьогодення. Відповіді на запитання, які виникають у соціальному світі, можна отримати лише завдяки правильно організованому мисленню, яке, щоб бути продуктивним, повинно постати як система аналізу основних вимірів життя.

Проблема мислення в якості об'єкта дослідження сформувалася вже в епоху античності. Особливої актуальності вона набуває в епоху Нового часу, в опозиції раціоналізму та емпіризму (сенсуалізму). Мислення сьогодні є предметом міждисциплінарних досліджень як філософів, так і представників інших наук. Серед сучасних досліджень проблеми мислення можна відзначити праці В.М.Розіна, М.Вертгеймера, Т.М.Рябушкіної, В.Г.Кременя, С.Б.Кримського, В.Л.Савельєва, З.М.Оруджева та ін.

Дослідники виявили значну кількість аспектів складної проблеми

мислення, показали його роль у вирішенні актуальних проблем і філософії, і соціально-політичного, економічного життя. Водночас поза увагою залишився аналіз мислення в поєднанні зі знанням та пізнавальною діяльністю в контексті сучасності.

Мета статті полягає в аналізі інтелектуальної енергії мислення в освоєнні і усвідомленні сучасного соціально-політичного життя і культури, що стає умовою створення нової метакультури, нової моралі, цінностей, нових форм спілкування.

Всередині кожної культури виникають свої типи комунікації й особистості, що також передбачає нові форми мислення. Міркування в античній культурі дали змогу конституювати абсолютно новий тип комунікації: не людини з богами, а однієї особистості з іншою. *Сократ* за допомогою розмірковувань міг переконати людину у своїй правоті, адже в дискусії особу змушують відмовитися від її власних знань на користь інших, які розділяють особистість, яка розмірковує. Створення *Аристотелем* логічної культури мислення – це такий тип комунікації й особистості, коли завдяки розмірковуванням починають підкорюватися загальновідомим правилам і дають змогу отримувати несуперечливі знання про реальність. Тобто нова особистість – це не лише самостійна людина (як *Сократ*), а й та, яка підкоряється суспільному порядку.

Зазначимо, що сьогодні формуються нова комунікація й нова особистість: завдання привести іншого до себе й самовиразитися трансформується у вимогу *прийти до іншого* («зустріч-подія»), а також *потребу dbати про інших, про збереження природи й безпечний розвиток людства, а не лише про себе*. Суттєво змінюється структура думки й умови для «думки-зустрічі», «думки-події», коли починають здійснюватися нові соціальні проекти. Одним із перших соціальних проектів можна вважати завдання *Аристотеля* та його школи: нормувати міркування й докази і потім заново, з огляду на здобуті результати, отримувати знання про окремі сфери буття, що спричинило створення науки того часу. Другий проект – перебудова античного Органону й світогляду за допомогою текстів Святого Письма. Третій, який належить до XVI–XVII ст., не менш грандіозний, а саме – опанування силами природи, створення нових наук про природу та про нову інженерну практику. Четвертий, який виник у наш час, – *переведення цивілізації на шлях контрольованого*

й безпечного розвитку [4, 330]. Проте в кожному з наведених етапів можна побачити, що розпад наявної культури чи становлення нової створюють широке поле для «мислення-зустрічі», «мислення-події». Як правило, у цей період необхідна критика традиційних способів мислення і створення нових підходів, які відкривають шлях до розуміння нової реальності.

Видатні мислителі, починаючи з *Платона*, стверджували, що неодмінною умовою справжнього мислення є робота людини над собою, спрямована на конституювання та зміну власної особистості. Наприклад, *М.Фуко* вважав, що філософ – це людина, яка критично ставиться до себе, до всього, що вона робить, до того, як мислить і відчуває, людина, яка постійно відтворюється, конститує, аналізує та з'ясовує свої межі (критика, зауважував *М.Фуко* в праці «Що таке просвітництво?», власне і є аналізом меж і рефлексія над ними) [6]. *М.Мамардашвілі* у своїй «Естетиці мислення» трактував цю роботу як «особливий духовний досвід», під час якого людина «може збагнути і відкривати інший світ (світи) і вчиться жити в ньому» [2, 481].

Перша характеристика мислення – це спосіб отримання людиною одних знань на ґрунті інших і систематизація уявлень про реальність (схеми, поняття тощо). Друга властивість – це водночас спосіб пізнання реальності, який забезпечує становлення та функціонування культури, і необхідна умова реалізації особистості, яка в комунікації вирішує проблему невідповідності загальноприйнятих і власних уявлень про світ і про себе. Третя ознака мислення – це такий спосіб зміни уявлень про середовище, який попри знання про нього та реалізацію особистості, є умовою узгодженої соціальної поведінки. Четверта характеристика – мисленнєва активність стає мисленням лише тоді, коли вона нормована (зразки правила логіки, категорії тощо). Водночас мислення створює самостійну реальність, інший, ідеальний і конструктивний світ, на відміну від звичного. У його межах виникають нові пізнавальні явища. Нормування мислення забезпечує можливість, з одного боку, здобувати знання без суперечностей та інших перешкод, а з іншого – отримувати знання, яким властива прагматична адекватність (істинність). П'ята ознака – надання реальності певної системи. Так з'являються картини світу й антропологічні уявлення. У їх межах

здійснюється пізнання реальності й самопізнання. Особливістю традиційного розуміння реальності є нездатність відрізнити три функції мислення (соціального та персонального середовища, а також комунікації), і щодо його соціальної ролі. Сучасна філософія, навпаки, наполягає на пріоритеті особистості й персонального простору. Шоста характеристика: під час створення нової культури чи вирішення соціальних проблем, а також кризи й становлення особистості *мислення – це новий досвід життя й конституювання нової реальності*. У «функціонуванні культури й особистості мислення працює як своєрідний механізм» [4, 332]. Те саме можна сказати про науку, історія якої засвідчує, що значна кількість ідей, які оновлюють наукову картину світу, виникли всупереч відомим фактам. Така невідповідність теорій і концепцій динамізує поле науки, дає можливість шляхом мисленнєвої діяльності виявити нові факти й переглянути старі.

Враховуючи запити нинішнього періоду розвитку цивілізації, потрібно розуміти, що криза сучасного життя (глобальні проблеми, гіпертрофований розвиток особистості тощо) зумовлює необхідність нового етапу конституювання мислення. Це, по-перше, переорієнтація мислення для виконання соціального проекту – збереження життя на Землі, безпечний розвиток, підтримання природної, культурної й особистісної різноманітності та співробітництва, сприяння становленню нової цивілізації, у межах якої виникають нові метакультури, нова мораль, нові форми спілкування та мислення. По-друге, відновлення рівноваги між соціальним і особистісним мисленням, що передбачає обмеження свавілля сучасної людини, узяття нею відповідальності за свої вчинки й наполегливе здійснення потреб суспільства. По-третє, сюди належить робота зі створення нових норм мислення: не лише зразків, правил, категорій, а й методології [3]. Саме методологія дає змогу, з одного боку, спрямувати й конституювати думку, а з іншого – забезпечити її поліфонію та різноманітність. У тому числі в контексті емоційно-естетичних переживань і сприйняття реальності.

Мислення як переоцінка цінностей не вичерпується аналітикою переживань. «Емоційне мислення, – зазначає Ю.М. Шилков, – завжди є процесом співпереживання. Суб'єкт може розібратися в діях і думках іншого тільки тоді, коли він зможе поставити себе на його

місце, пережити ті ситуації, у яких діяв інший, передбачити, що зробив би він, якби це відбулося з ним. Співпереживаючи іншим, суб'єкт співчуває, симпатизує та розуміє. Усі властивості співпереживання формують нові ціннісні орієнтації суб'єкта» [7, 364].

Водночас, потрібно розуміти, що мислення як *функціонуюча* логіка є постійним вирішальним і визначальним фактором досвіду. Мислення керує діяльністю людини. Знання відображає світ, але щоб оперувати ним, застосовувати для зміни світу й отримання нового предмета або дії, тобто – для створення нового досвіду, потрібна діяльність мислення.

Проте для цього необхідно накопичити й систематизувати інформацію про об'єктивну реальність. Засобом для цього завжди слугувала наука, яка є процесом пошуку знання, котре охоплює загальні істини або дію фундаментальних законів. Водночас виникає питання, особливо суттєве для самовизначення гуманітарних наук: як пізнання співпадає з мисленням? Чи слугує мислення засобом одержання знань чи, навпаки, знання є лише однією із складників мислення? Між «знати» та «мислити» є суттєва різниця. «Знати» – це мати правильні уявлення або відомості про певний предмет. «Мислити» – означає поєднувати, роз'єднувати та знову поєднувати поняття. Мислення – це динамічна робота з тими явищами, які статично представлені у формі знання. Безперечно, у знання є власна динаміка, яка виражається дієсловом «пізнавати». Пізнання – це процес набуття знань, під час якого неправильні поняття та їх поєднання відкидаються, а правильні зберігаються та накопичуються. Пізнання – це «творче опрацювання понять» [8, 331]. Моє знання сьогодні – це продукт пізнання, тобто знання, поєданого з мисленням. Знання поза мисленням обмежується набутими вміннями. Розвиток історії здійснювався мисленням, але в поєднанні з досвідом. Тому «не кількісне накопичення засобів виробництва, а мислення й тільки мислення розвивало історію» [3, 122], – зазначає *З.Оруджев*. Виникнення міркувань в історії культури дало змогу не лише швидко й ефективно отримувати нові знання, а й спричинило складність мислення, що показує формулювання і використання апорій. Міркування в цьому випадку поставали водночас як шлях, який проходить мислення, і пошук цього шляху. Пізніше, у новий час дискусія стала охоплювати не лише мислення, а й методологію.

Водночас мислення не належить до теорії пізнання й не вкладається в межі знання, оскільки воно створює такі поняття, які існують лише в свідомості, а не в реальності (насправді). І сама реальність може бути поступово змінена відповідно до цих понять. Так виникає створений людиною надприродний світ історії та культури. Мислення є тим доповненням до знань, яке і створює іншу реальність, рукотворний і мислетворний світ, охоплюючи ідеї та цінності, науку й техніку. Мислення виникає не лише вслід за знанням, а й передувє йому, створює сам предмет і можливість отримання знань. Навіть такий безсумнівний приклад, як $2+2=4$, ґрунтується на ідеї числа, одиниці та рівняння. Усі поняття, на яких базується знання, є конструктами думки, які стали настільки звичними, що сприймаються як першоджерела фактів. Думка усім відома й самоочевидна, постає як факт. Наприклад, одиниці простору та часу – хвилини, години, метри й кілометри – беруть за основу фактичні знання, але самі ці одиниці сконструйовані окремою думкою, окремим процесом мислення. Тим більше, це належить до історії, культури, моралі й метафізики. Значна кількість думок, ідей, які найбільше вплинули на людство, взагалі не базуються на жодних фактах, найімовірніше, вони виражають сукупність життєвого досвіду й прагнень, які можуть бути суперечливими. «Любіть ближнього свого». «Усі люди народжуються рівноправними». «Людина – міра всіх речей». «Людина – розумна тварина». «Людина – гріхозна істота». «Суспільство – це війна всіх проти всіх». «Мета виправдовує засоби». «Життя – диво». «Життя – безглуздя» [8, 35]. Це – думки, тези, але вони містять колосальний смисл, який ніколи не вичерпується.

Отже, найімовірніше знання можна вважати моментом мислення. Якщо фізик знає дещо про час і простір, то лише тому, що мислення виокремило категорії часу й простору, які навіть можуть співпадати з навколишнім середовищем під час його пізнання. Саме знання не міститься в предметах дослідження, а набувається в процесі мислення про них. Щодо цього *М.К. Мамардашвілі* відзначав: «Моя думка полягає в тому, що в світі є певні речі, які ми не можемо сприймати, не розуміючи або не знаючи. Слово «знання» я вживаю в смислі розуміння, але це не означає, що ми знаємо ці споглядання, що можемо побудувати теорію. Я повинен сам визначитися в просторі, щоб сприйняти як просторові інші частини простору» [2, 472]. Для

досягнення повноти розуміння і ясності цього потрібно концентрувати предмети нашого міркування і розмислу.

У цій ситуації мислення користується знанням, щоб правильно відобразивши світ, ще більш впевнено його перетворювати. Знання можна визначити як адаптивний механізм мислення, спосіб його виживання в умовах практичної взаємодії з оточуючим середовищем. Раніше вважалося, що адаптація як механізм дарвінської еволюції, панує в природі й визначає еволюцію видів. Однак сьогодні визнано, що не тільки це. Якщо «чуттєва активність організмів створює середовище за їхньою подобою, то інтелектуальна діяльність за власною подобою – культурне середовище проживання» [8, 37].

Адаптація – це лише засіб трансформації. Знання в такому контексті є адаптивний механізм, за допомогою якого мислення координується із середовищем для того, щоб правильніше його трансформувати та пристосувати до себе. Усе, що ми називаємо історією та культурою, є результатом такої адаптації дійсності до мислення і навпаки.

Із філософського погляду знання та мислення співпадають приблизно так само, як поняття маси й енергії у фізиці. Коли процес мислення набуває інертного спокою, воно стає «ідеальним тілом», знання, яке відображає властивості свого об'єкту й сукупності фактів. Натомість, розпредмечене знання переходить в енергію думки, яка розриває стійкі, «пізнані» зв'язки фактів, по-новому поєднує поняття, відриває їх від реальності та перетворює на фікції, які не існують поза мисленням, але можуть надалі втілитися в суспільній практиці, мистецтві, техніці і так розширити межі реальності. Спільне поле мислення й знання можна визначити як мислезнання (*thinknowledge*, з одною літерою *k*, у якій *think* зливається з *know*). Ця епістемологічна категорія вказує на зіставлення мислення та знання як двох форм інтелектуальної діяльності й на способи їх взаємопереходу. У даному контексті формула *А.Ейнштейна* перетворення маси в енергію може умовно й образно використовуватися як евристична схема трансформації маси знання в енергію думки: $E = TC^2$. «Енергія думки дорівнює масі знання, помноженій на швидкість дисоціації і асоціації його елементів у квадраті рефлексії» [8, 38–39].

Мислення в даній ситуації є енергізацією знання, розривом і перестановкою зв'язків між його елементами, виробництвом нових смислів, «прискорених» у порівнянні з їхнім статичним перебуванням

у вигляді відомого факту. Питання, яке звільняє елементи судження від їхнього жорсткого зв'язку; припущення інших зв'язків, вільна рекомбінація; реінтерпретація, з'ясування значення кожного з цих нових поєднань; екстраполяція, узагальнення цього судження за подібними елементами інших тематичних галузей; перехід на інший рівень, рефлексія, метаопис, самоопредмечування думки. Усе це є процесом, який описується ейнштейнівською формулою в її гуманітарному вимірі: енергія мислення (E) як перехід елементів знання (T) у динамічний рух (C) і само рефлексивне подвоєння⁽²⁾. Мислення (1) виводить масу знання з інертного спокою, очевидності, фактичності; (2) розділяє його на елементарні частки, посилює процеси асоціації і дисоціації логічних ознак; зводить рівні руху в квадрат. Енергія думки виникає за допомогою диференціації її внутрішніх зв'язків і утворення нових, які утворюють нові факти реальності [8, 42–43].

Продуктивність застосування системних принципів розуміння мислення пов'язується зі знаходженням певної одиниці його аналізу. Дослідження складних явищ або процесів, до яких належить і мислення, завжди потребує їх первісного спрощення, яке давало б змогу визначити основні ознаки, котрі властиві їм загалом. Знаходження такої одиниці аналізу мислення дало б можливість стверджувати, що найскладніша його діяльнісна будова, завжди може становити взаємопов'язану сукупність подібних одиниць. Майже всі спеціально-наукові теорії мислення застосовують такі методологічні прийоми й визначають одиницю його аналізу. Так, у логіці «одиниця мислення – то поняття, то судження, у лінгвістиці – речення, а в психології – мисленнева операція» [7, 274].

Системна якість мисленневої дії як елементарної одиниці аналізу проявляється в тому, що їй властиві всі структурні й функціональні ознаки мисленневої діяльності загалом. У пізнавальному значенні вона є елементарним актом суб'єктно-об'єктної взаємодії, спрямована на об'єкт, а його носієм є суб'єкт. Структурний аспект мисленневої дії визначається компонентами мети, засобів і умов, а функціональний – способом здійснення, або операцією. Кожна мисленнева дія, спрямована на об'єкт, «досягає певної мети й завершується конкретними результатами» [7, 275]. Такі думки стають надіями. І хоча вони не базуються на фактах, але є основою багатьох

подій і фактів соціальної, релігійної, культурної історії, яка стає предметом вивчення гуманітаріїв.

Мислення становить своєрідний «космос», в якому все перебуває і від нього залежить. Мислення виступає у взаємодії зі знанням, яке є інформацією про факти та зв'язки світобудови, трансформує їх у практику життя, створює нові ідеї та уявлення, які можуть опредметнитися в реалії навколишнього світу. Для створення нового досвіду потрібна продуктивна діяльність мислення, яке використовує знання в конструктивному перетворенні реальності. Виявлення основних стимулів та факторів формування мислення стверджує критерії «мислячої людини». Спільне поле мислення і знання постає способом інтелектуальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кант І.* Критика чистого розуму. – М. : Ексмо, 2006. – 736 с.
2. *Мамардашвили М.К.* Философские чтения. – СПб. : Изд-во «Азбука-классика», 2002. – 832 с.
3. *Оруджев З.М.* Способ мышления эпохи: Философия прошлого. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – С. 86–87.
4. *Розин В.М.* Мышление и творчество. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 360 с.
5. *Рябушкина Т.М.* Познание и рефлексия. – М. : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2014. – 352 с.
6. *Фуко М.* Что такое Просвещение? // Вестник МГУ. – Сер. 9. Философия. – 1999. – № 2. – С. 132–149.
7. *Шилков Ю.М.* Язык и познание: когнитивные аспекты. – СПб. : Владимир Даль, 2013. – 542 с.
8. *Эпштейн М.* От знания – к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. – М; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 480 с.

Гальченко М.С. Продуктивна енергія мислення в творенні пізнання і діяльності.

Кожна культура продукує свої типи комунікації, що передбачає нові форми мислення. Мислення є спосіб отримання людиною знань на основі аналізу і практичного дослідження; воно є умовою пізнання реальності і

реалізація здібностей особистості. Діяльність мислення змінює уявлення про середовище існування, водночас створює інший, відмінний від звичного, світ. Мислення не належить до теорії пізнання, а передує йому, створює можливість отримання знань. У пізнавальному сенсі продуктивна діяльність мислення є процесом суб'єктно-об'єктної взаємодії. Сьогодні необхідною умовою реального, продуктивного мислення є робота людини над собою, спрямована на творення власної особистості. Мислення як функціонуюча логіка є постійним і вирішальним фактором досвіду, керує процесом отримання знань. Спільне поле мислення і знання вказує на їх зіставлення як двох форм інтелектуальної діяльності та способи їх взаємопереходу.

Ключові слова: знання, мислення, енергія, пізнання, культура, міркування, мислєдіяльність.

Halchenko M. Productive energy of thinking in the creation of cognition and activity.

Each culture produces its types of communication, which involves new forms of thinking. Thinking is a way of getting knowledge based on analysis and practical research; it is a condition for the cognition of reality and the realization of abilities of the individual. The activity of thinking changes the perception of the habitat, at the same time creates another, different from the ordinary, world. Thinking does not belong to the theory of cognition, but precedes it, creates the possibility of obtaining knowledge. In the cognitive sense, the productive activity of thinking is the process of subject-object interaction. Today, the author points out, the necessary condition for real, productive thinking is the work of man over himself, aimed at creating his own personality. Thinking, as a functioning logic is a permanent and decisive factor of experience, manages the process of obtaining knowledge. The common field of thinking and knowledge points to their comparison as two forms of intellectual activity and how they interact.

Key words: knowledge, thinking, energy, cognition, culture, reasoning, mental activity.